

Bóna István

Vázlat a lakóházak történetéről a Kárpát-medencében

Bírálat Barabás Jenő: Fordulatok és korszakok
a magyar népi építészetben c. doktori értekezéséről

BARABÁS Jenő munkássága a dunántúli, alföldi és székely parasztház kutatásában gyökerezik, s már korábban összefonódott a honfoglalás előtti magyarság anyagi műveltségére irányuló vizsgálatokkal. A téma tehát kitűnő, az értekezés e két kutatási ág szintézise.

Nagy figyelemmel tanulmányoztam a korszakolás lehetőségeiről és a népi építkezést általában meghatározó tényezőkről írott fejtegetéseit. Egyetértek fő eredményei közül azzal, hogy a magyar parasztház, a „ház”, a veremházból fejlődött ki s azzal is, hogy a fejlődés meghatározó eleme a tüzelőszerkezet elhelyezése, megoldása volt, a szabad középtűzhelytől a füstelvezetéses fűtőberendezésekig. A munka lényege: a magyar népi építkezés korszakolása. Történeti és régészeti eredményekre épített periódusai ciklusai valóságok, nem szorulnak korrekcióra. Néprajzi oldalról meggyőző a differenciálódás, a táji különbségek elmélyült vizsgálata, amely jelen formájában úttörő is, összefoglaló is. A szerző – ismert és jelentős néprajzkutatónk – korban felénk közeledve magától értetődően egyre szilárdabb talajon áll, hiszen a XVII–XVIII. századtól az írásos adatok, a korszak végétől pedig a valóságban is ránk maradt emlékek sokszorosára növekednek, ezeket az adatokat és emlékeket az értekezés alaposan felhasználja. Régész számára különösen tanulságos, ahogyan falusi házaink fejlődését napjainkig követi, – ez egyébként az értekezés fő erősségeinek egyike. Amennyire a régészet szemszögéből meg tudom ítélni, a munka (a néprajz oldaláról) új, meggyőző ábrázoláson keresztül elért szintézis, a parasztház-kutatás új mérföldköve. S ezzel a tartalmi követelményekkel kapcsolatos véleményem máris kimondtam.

Feladatom azonban nyilvánvalóan az, hogy a régészet oldaláról szóljak hozzá az értekezéshez, s ez nem lesz könnyű. A munka ugyanis a régészet felől nézve kevésbé szerencsés időszakban íródott. BARABÁS Jenő már csak bevezetésében utal BALASSA M. Iván *A parasztház évszázadai. A magyar lakóház középkori fejlődésének vázlata* c., 1985-ben kiadott monográfiájára, amelyet – sajnálatára – már nem tudott felhasználni. Bár BALASSA könyve egy régész opponensnek összehasonlíthatatlanul nagyobb munkát adna, mint BARABÁS értekezése, amely nem annyira részletpublikációkra, hanem inkább az (irodalmi) összefoglalásokra (pl. MICHNAI 1981 – amelyet szerzője 1979-ben zárt le) támaszkodik, s ezzel eleve nehéz feladat elé állítja a régész hozzászólót, – ezúttal azonban még az összefoglalásokkal sem volt szerencséje. 1985 végén jelent meg például Alojz HABOVŠTIK: *Stredoveká dedina na Slovensku* c. könyve, amely nagyon fontos lett volna BARABÁS számára, éppen a panaszkodva hiányolt észak-magyarországi vizsgálatokhoz. HABOVŠTIK – jórészt egyébként korábban már szanaszét publikált XI–XV. századi – úgynevezett szlovák házai Bajcs-Farkasdólról, Kéméndről, Zsitvabesenyő-Malomgátról, -Pápdombtól, -Sirdülőből, Szencről, Vedródról, Tótnegyver-Csontosról, Kisváradról, Helembárról, Komjátról, Ógyalla-Abárról, Bagota-Cséplősparttól és -Páldombtól,

Hetény-Egyházföldről és -Sasüllőről, Nagykérről, Kismacsédról, Bény-Apáti és -Berekből még nagy jóakarattal sem tekinthetők szlováknak, s ugyanakkor jelentős, összefoglalóan eddig valóban nem méltatott adathalmazt szolgáltatnak. Nem volt szerencséje (ugyan-ezek többé-kevésbé BALASSA M. Iván könyvére is vonatkoznak) Erdéllyel sem, ahonnan Kurt HOREDT Bonnban kiadott könyvében 1984 végén tette közzé az egyetlen nagyobb szabású ásatás során feltárt XI–XV. századi településkomplexumot: Malomfalvát és Csittfalvát, a könyv – tudtommal – ma is csak 1985-ben érkezett recenziós példányként létezik hazánkban. Nem volt szerencséje néprajzos barátainak MÉRI István, utóbb KOVALOVSKI Júliától folytatott utolsó nagy ásatásával, Visegrád-Várkerttel sem, amelynek a házalapokat is feltüntető összefoglaló ásatási térképe csak 1986 végére vált hozzáférhetővé.

Nem folytatom a „szerencsétlenségek” sorozatát, mivel többről, másról van szó. Régészetünkben a 70-es évek végétől a telep kutatásban mennyiségi és minőségi átalakulás zajlott le, s ma is zajlik, – ugyanez a szlovák régészetre is érvényes. A helyzet ma áttekinthetetlen, régészek számára is az. Aligha hiszem, hogy régész jelenleg bármelyik korszak vagy tájegység házfejlődésének olyan összefoglaló ábrázolására vállalkozni merne, mint a néprajzos kollégák. Jellemzésül néhány példát. 1979-ben egyetlen rissz-rossz tiszafüredi putrink felől nézve, irigykedve forgattuk K. HOREDT: *Moresti I. c.* monográfiáját, amelyben több mint 30 szakszerűen feltárt VI. századi gepida házat publikált Malomfalváról, – vágyalomnak is sok lett volna. 1986-ban már a második bölcsészdoktori értekezést védtek meg a Tiszántúlon feltárt gepida házakból-falvakból. De csak Budapesten, mivel ugyanekkor a JATE-n végzett régészek is tártak fel s publikáltak gepida házakat.

Akadémiai Intézetünk 1985-től tervezi és szervezi a szóban forgó periódusban nem tervásatások során feltárt kora középkori és kora Árpád-kori teleprészletek, házak gyűjteményes publikálását (ebben a tervben tehát nem szerepelnek olyan nagy ásatások, mint Kölked, Doboz, Hunya, Örménykút, Sály-Latorpuszta, Tiszaörvény, Gergelyi-Ugornya), s már az első felmérés azt mutatta, hogy a mintegy 15 régész által publikálható házak és teleprészletek legalább két vastkos kötetet fognak megtölteni. Az első kötet már majdnem összeállt, mint lektor s mint szerző ismerem az elkészült részleteket (BÁLINT Csanád: Eperjes, VÉKONY Gábor: Tatabánya, LÁZÁR Sarolta: Esztergom-Szentgyörgymező, JANKOVICH Dénes békési ásatásai, a magam kunmadarasi késő-avar háza stb.), mondhatom meglepőek. Illetve meglepőek lesznek, ha megjelennek, s mivel azt szeretnénk, hogy megjelenjenek, el fogjuk kerülni az Akadémiai Kiadót. Vagyis jelenleg magunk sem tudjuk mink van s mikor, hogyan lesz hozzáférhető, de biztató előjelek is vannak.

Nemcsak örülünk, egyenesen elvárjuk s megkívánjuk, hogy néprajzosaink interdiszciplináris szemlélettel támaszkodjanak a régészetre; ebből már sok kiváló eredmény született. És fordítva is: régész néprajzi ismeretek nélkül sokszor azt sem tudná mit ás. A 80-as években azonban a középkori ház és településkutatásban a néprajz oldaláról mutatkozó (mindenkor máskor örvendetes) szintézisre való törekvés felő, hogy félmegoldásokhoz vagy éppen idő előtti általánosításokhoz vezethet, vagy máris vezetett. Engedjék meg, hogy rendezzük sorainkat, s mielőbb közlégyük a váratlanul felgyülemlett nagy anyagot, sok megfigyelést.

A továbbiakban néhány olyan kérdést szeretnék feszegetni – elvégre régészként mégiscsak hozzá kell szólnom az értekezéshez – amely közvetlenül *nem* érinti BARABÁS Jenő disszertációját. Viszont amit mondani szeretnék az éppúgy szól neki, mint más néprajzos barátainak.

Úgy veszem észre, zavart okoz a néprajzosok és történészek körében az, hogy egyáltalán mire képes a modern régészet. Egyrészt figyelmen kívül hagyják az ősrégészet, római régészet és kora középkori (népvándorlás kori) régészet módszereit és teljesítményeit, pedig középkori emlékeink nem kis részét – melléktermékként vagy hivatali kötelességből – ők tárják fel. Ezzel persze semmi rosszat nem akartam mondani, ellenkezőleg: középkori régészetünkben igazi európai csúcsnak számít MÉRI István és tanítványai ásátási módszere. Másrészt nem tisztázták kellőképpen, hogy a régészet és egyes régészek vélekedése az kettő. Két különböző fogalom a megfigyelések pontos rögzítése, dokumentálása (nem leírása! – az már önmagában véve rég elavult), a másik oldalról pedig értelmezése és rekonstruálása.

Szabadjon kimondanom a szabályt: háznak, kivált telepnek – hacsak a korántsem túl gyakori természetes erózió vagy pedig későbbi erőteljes emberi beavatkozás a helyszínt szét nem dűlta – mindenkor nyoma marad. Nagyon rossz optika csak a modern emberi beavatkozásra példa tanyáink eltűnése. A mélyszántás és tárcsázás olyan rombolást végez, hogy magam pl. annak a 6 tanyának a helyét sem tudom pontosan, amely között Jászdózsán évekig dolgoztam. A történelmi korokban azonban nem így volt. Ha elhagyták vagy elpusztították a falut, a házak beomlottak, szétmállottak, – az utóbbira egyébként jó néhány mai tanyasi példát látni szerze az országban. Omladék, mállási réteg takarta el a maradványokat, rajta a dús növényzet meglehetősen gyorsan új felszínt és humuszt hozott létre. Ezt az új humuszt éri el csak a pár centire hatoló őskori és középkori földművelés. Korántsem ritka hát, hogy egyrétegű telep neolitikus házának a padlója méternyi mélyen rejtőzik, rendszerint vastag mállott omladékréteg alatt, ami nem egyéb, mint a felmenő részek maradványa. A középkorban a mélységi adatok hasonló esetben általában kisebbek, ezért nagyobb újkori pusztulási arányuk. Ha a ház leégett, annak mindenkor nyoma marad (égett, kormos, hamus padló, égett patics vagyis tapasztott sövényfal töredékek, átégett tűzhely), egyébként is mindenféle tüzelésnek-tűzhelynek, tüzelő lapnak, hamunak mindenkor nyoma marad. Feltéve, ha el nem ássák őket, ami a közelmúltig gyakori volt. A leletekre és kronológiára koncentráló álszűz-módszert használó ősrégészet sokáig éppúgy elásta a házakat, padlókat, mint a kőből épült – nem létező – Pannóniát kereső római régészetünk az álló vályogfalakat.

Természetesen nem marad nyoma – hacsak körülárkolás nem – a sátomak és az alapozás nélküli, könnyű, felszíni épületnek – ezek sohasem lesznek a régészeti kutatás tárgyai. Nehéz, rendszerint lehetetlen megfigyelni a boronaház nyomait – csak nedves talajú, réteges telepeken maradnak meg, egyébként szétporladnak és humusszá válnak. Ugyanez a helyzet a római katonai deszkaházakkal, amelyeknek nálunk csak alapárkai maradtak meg.

Mindezt azért említem, hogy lássuk: a felszínre épített régi ház nyoma általában ki-mutatható, kedvező esetben jól megfigyelhető, kibontható, árkok, vermek, szemégtödörök, külső kemencék feltárással környezete is tisztázható. Ilyen, eredetileg a felszínre épített, sárfalú vagy tapasztott sövényfalú, agyag- vagy fapadlós házakat a neolitikum

elejétől a római kor végéig, majd a XIII–XIV. századtól napjainkig folyamatosan ismerünk – vagyis ásatási módszereink ma már megbízhatóak. A közbe eső évezredben, az Alföldön másfél évezredben, azonban nyomuk sincs – csak vágyálomként léteznek. Ne támaszkodjanak tehát nem dokumentált feltevésekre, mert azokból beláthatatlan zavarok keletkezhetnek. Gerenda-boronaházak viszont a szóban forgó évezredben-másfél évezredben is léteztek, jó adataink vannak a szarmaták, hunok, avarok előkelőinek faházairól, fapalotáiról, s adataink vannak az Árpád-kori nemesi boronaházakra is. Ezeket eddig nem volt szerencsénk megtalálni, s lehet, hogy nem is lesz. Ez azonban nem jelentheti azt, hogy nem is voltak s nem kell velük a házfejlődés vizsgálatában számolni.

A régészeti ásatásokat egyébként sem szabad az építészettörténész vagy néprajzos elvárásait teljesítő tevékenységnek vélni. Soha nem irányulnak pusztán telepobjektumok kutatására, hiszen leletek nélkül a legszebb házmaradvány is semmitmondó a régész számára. A leletek diktálják, hogy legújabb ásatásaink is nemegyszer szántóföldeken folynak, a leletek miatt kell vállalni a humuszba nyúló településrétegek részleges vagy teljes pusztulását (pl. Örménykút).

Ismét közös vonása néprajz- és történettudományunknak az a kívülről átvett, bizvást mondható: vulgáris evolucionizmus, amely szemléletét mindmáig átítatja. Eszerint az őskorak a feudalizmushoz képest primitívnek kell lennie, ősközösségnek, amelyet az újkor elmaradt természeti népeivel szokás jellemezni. Holott ez még Eurázsia finn-ugor őskorára sem illik, kivált ha olyan ragyogó bronzkori kultúrákat is belevonunk, mint manapság az andonovóit, avagy már korábban az ananyinoit. A magyar őstörténetkutatás kevés figyelemre méltatja a Kárpát-medence őskorát. A magyarság szemszögéből nézve talán joggal, az éppen a Kárpát-medence példájával bizonyítható egyenlőtlen fejlődés szemszögéből nézve azonban aligha jogosan.

Miután történettudományunk leszámolt a pannoniai városkontinuitás elméletével, úgy vélte, egyszer s mindenkorra leszámolt Pannoniával is, meg a nyugati, déli sávjában legalább a VI. századig tartó római étellel is. Holott az, hogy a Dunántúl mindenkor a korai magyar államnak is nevet adó Pannonia volt s maradt, az a római évszázadok – áttételes hagyatéka, amelyet nem kell bizonyítani, mivel nem lehet cáfolni. Néprajzunkban pannoniai örökségként eddig csak a szőlő- és gyümölcskultúra vetődött fel, történezeink szőlőmetszőkése pedig a római úthálózat. Amit a ház- és lakáskultúra fejlődésével kapcsolatban tudatosítani kell önmagunkban: a Kárpát-medencében a neolitikumtól kezdve cölöpvázás tapasztott sövényfalú és cölöpvázás sárfalú, föld felszínére épített családi vagy nagycsaládi egy, de inkább több helyiséges nagyméretű házakban éltek az emberek. A házak padlója döngölt vagy tapasztott volt, rajta agyagból épített kemencével, tűzhellyel vagy tűzhelyekkel. A házak felmenő falait meszelték, festették, oromfalát díszítették, gerendavázás nyeregtető fedte őket. A házakat rendszeresen javították, időnként megújították (Kökénydomb, Gorzsa, Öcsöd; fölöttébb látványos és tanulmányos most Herpály; *Acta Arch. Hung.* 36. 1984. megj. 1985-ben). Ez a balkáni neolitikus háztípus a bronzkorban olyan szintre fejlődik, amely legközelebb csak a késő középkorban fog megismétlődni, gyakran még akkor sem. A nagyobb telepeken szabályos utcák mentén és zárt négyszögletes tereket körülvéve sorakoztak a legalább háromszögletű, döngölt agyag alapozásra épített nagy házak, többnyire tapasztott sövényfalú vagy sárfalú cölöpvázás építmények. Falukat kívül-belül tapasztották, meszelték, egy nemrég Tiszaugon kidőlvé talált házfal tanúsága szerint mértani domborművekkel díszítették.

Belsejükben a szobasarkokban zárt kemencék, a helyiségek közepén domborművekkel díszített, festett kerek vagy négyszögletes katlantűzhelyek, ezeken kívül tüzelőlapok, gyorsforraló hordozható tűzhelyek sorakoztak a rendszeresen tapasztott vagy éppen deszkapadlókon. Ajtójuk volt faküszöbbel. Kívül helyezkedtek el a nyári kemencék és tűzhelyek, a tapasztott vermek, még füstelvezető kéménnyel ellátott szabályos, nagyméretű tűzpadot is ismerünk löszből kivájva. Bizonyos korszakokból és nedvesebb rétegekből többféle sikerült boronaházak csapolt falait és fapadlóját vagy sárfalú házak gerendaalapozását is kibontani (Tószeg, Jászdózsza, Tiszaug, Felsővadász, Füzesabony, Túrkeve, Békés, Baracs, Bölske stb., stb.). E házak mérete, szerkezete, beosztása, berendezése, díszítése már nem is középkori, hanem az újkor eleji parasztházakkal vetekszik – mindaddig míg ezt a bronzkori civilizációt el nem pusztították.

A korai vaskor földsáncokra kőből és fából épített, erődítményekkel övezett „városainak” házait rosszabbul ismerjük. Annyi azonban biztos, hogy a fejlődés csupán más irányú volt: megjelent a kőalapozás (halomsírokban is kerek vagy négyszögletes kőalapozású vagy kőfalú sírkamrák), és általánossá vált a gerendaház. A katasztrófát

bízást mondhatjuk: a területünkön élt emberek egyetemes katasztrófáját – a szkíta-kelta korszak okozza. Ekkor jelenik meg s terjed el gyorsan az, ami a paleolitikum óta szerencsésen kiveszett: a földbe süllyesztett veremház nyeregtetővel, gyakran tűzhellyel is (összefoglalóan ld. HORVÁTH L.: Zalai Gyűjtemény 8. 1978.). A római hódítás idején a pannoniai falusi lakosság már süllyesztett padlójú házakban vagy veremházakban élt, ezeket számos helyen sikerült felfedezni. De csak a korai császárkorból. A Severus-kor konjunktúrája felszámolja a veremházakat, az a Cassius Dio, aki Pannonia Superior helytartójaként Pannoniáról csak rossz emlékeit írta meg, veremházat már nem említ. Nem témánk a római városok, erődök, paloták, fürdők, amfiteátrumok, úri villák építészete, ez kívülről ideplántált idegen világ. De témánk a falusi és tanyasi magánház, a villa rustica. Általánosan kőalapozásúak voltak, falaik formába vert, szárított agyagtéglából épültek, cseréptető fedte őket. A falakat vakolták, festették, a kívülről táplált primitív padlófűtés vagy a vályogfalba rejtett légfűtés meglehetősen általános volt.

S itt jelentkezik először a nagy probléma. Miközben Pannonia bennszülött lakossága kikecmereg a földből, és túlhaladja a korai vaskorban megszakadt fejlődést, azalatt a Duna túloldalán északon és keleten Pannoniával mintegy szimbiózisban élő germán kvádok és iráni szarmaták nem képesek követni a fejlődést. Egyedül a királyok-főnökök háza éri el vagy haladja meg a pannoniai kisvárosi vagy falusi házak színvonalát, ezeket azonban római mesterek építették számukra. Köznépük képtelen a késő vaskori életszínvonalat jelentősen meghaladni, a kvádok még a fazekaskorong használatát is csak a IV. századtól kezdik átvenni. E barbár népek társadalma és technikája egy nemesi, katonai réteg alá vetve megreked a szalmatető veremházakban, igénytelenségük nyomort szül, nyomoruk igénytelenséget. Sajnos ugyanezt fogjuk tapasztalni a X–XIII. századi magyarság esetében.

Pannonia és Dácia építészetét nem szabad túlértékelni. Dacia már a IV–V. században erődökkel benőtt rommezőkből áll, Pannonia pedig a magyar honfoglalás idejére szó szerint elmállott. Elmállott, mivel agyagtéglákból épült, a felszínen legfeljebb összetört tetőcserepek vöröslöttek. Kivétel az erődfalak, kevés középület és néhány úri villa. Ezek kőnyaga királyi, egyházi tulajdonosoknak jórészt építőanyagul szolgált elszál-

lításukat már Onegesius, Attila nagyvezére elkezdte, aki Pannoniából „nagy nehezen” az Alföldre szállított kő- és faanyagból építtetett magának fürdőt. A római úthálózat és a romkontinuitás minden passzivitása ellenére mégis döntő tényező lesz a dunántúli monumentális építészetben és városfejlődésben. A falusi lakosság azonban nem tudott mit kezdeni a római építőanyaggal. Intercisa és Altinum castruma közelében két nagy avar telepen még úgy-ahogy felhasználják, törmelékközből, esetenként faragott kőből is, valamint töredékes és ép téglákból kemencéket építenek – ám fal vagy épületalapozás már nem készült belőlük. Ugyanott, illetve a közelben, az Árpád-kori lakosság még kemencét sem épít belőlük. Nem szabad hát egy-két téglatöredék nyomán Árpád-kori falvaink téglaházairól álmodozni.

Bizonyos egyoldalúság figyelhető meg a korai magyar veremházak eredetének, kivált szerkezetének vizsgálatában. Ez részben indokolt, hiszen az ún. „kelet-európai” háztípusról van szó, amelyet a honfoglalók nyilván jól ismertek. Maga a kifejezés nem pontos, helyesebb lenne kelet-európai–szibériai, mivel kőkemencés veremházak remek sorozatát tárták fel a Bajkáltól keletre a burját-földi Ivolvegorogyscsén a hiung-nu–hun korszak telepén már az i. sz. előtti századokból. A kelet prioritása nem vitás hát, de csak a keleti magyarságnál.

Ilyen értelemben jogos és indokolt tehát a honfoglalók házeit a VIII–IX. századi szaltovo-majáki házakra is visszavezetni, bár az egyoldalúság még e téren sem hasznos. Legalább annyira figyelni kellene a Kárpátok és Dnyeszter közti IX. századi, etelközi telepekre (pl. Dodeşti), mint a távoli Don-vidékiekre. A régészet oldaláról FODOR István vizsgálta a kérdést (1983). FODOR jogosan bírálta a korábbi nézeteket, a nyelvészetét, amely sokáig holmi halász-vadász fonott putrikat képzel el ház gyanánt, a néprajzét, amely sokáig nomád sátorlakónak vélte őseinket, valamint a környező népeket, amely szerint a nomád magyarok egyáltalán nem ismertek volna állandó, szilárd házat, ezeket tőlük vették volna át. Mindezekkel szemben kimutatja, hogy a finnugorok a neolitikum óta ugyanúgy ismerték a házépítést, mint bármely más nép. Mégis féltő, hogy a VIII–IX. századi Levédia-Etelköz jelentősége kezd túlértékelődni, így pl. nyelvészeti és régészeti megfontolások egyeztetésével a kőkemence kizárólagos keleti szláv-órosz eredetének elmélete. FODOR azonban nem volt egyoldalú, szerinte a honfoglaló magyarság magával hozta a házépítés „hagyományait”, egyúttal azonban arra is figyelmeztet, hogy ezeket a hagyományokat az itt talált őslakosság tapasztalatai nyomán „fejleszti tovább”

Nos, az utóbbiakat néprajzosaink gyanakodva mellőzik, féltő, nem ismerik eléggé. Másrészt – s ez a szomorúbb – a népvándorlás kori–kora középkori régészet nálunk is, körülöttünk is, jogos gyanúra és kételyekre ad alapot. Annyi zavaros, ellentmondó elmélet, keltezés, ötlet, nemzeti elfogultságból táplálkozó etnikai értelmezés egyetlen más korszakban sem található, mint a IV–IX. század kutatásában, méltán és jogosan kezelendő az egész korszak kritikával. Historikusaink a szlávok korábbi mérhetetlen túlértékelését túlhaladván, manapság még kevésbé nyúlnak vissza a honfoglalás előtti időkre. Mi több: az Árpád-korban óriási területeket tekintenek lakatlannak vagy alig lakottnak, gyakorlatilag mindazon vidékeket, mindaddig, ameddig az oklevelek nem említik őket. Ez többnyire a XIII. század. E téziseket megalapozott nézetként veszik át néprajzosaink is.

Nem várható, hogy az elméletek és ötletek őserdejében történészeink és néprajzosaink eligazodjanak, mi sem tudunk. Helyette figyeljék a *tényeket*. Két példát Erdély történetéből. Egyik sem az én eredményem, mindkettőt legalább két évtizednyi szakirodalomból szedegtettem össze. Az egyik: a mezőségi kis avar majd bolgár települési tömböt velük egykorú, avar és bolgár tárgyakkal is keltezhető szláv falvak és urnatemetőik széles övezete veszi körül, jórészt olyan területeken, ahol semminek sem szabadna lenni. E szláv falvakban eddig 200-nál több veremházat tártak fel s közöltek. Sarkukban *kőkemencével*, körülöttük szabadban létesített kerek földkemencékkel. A másik: Kászon és Orbai székben, de Csíkban is a XII. század közepétől kurrens pénzekkel folyamatosan keltezett magyar temetőket és telepeket ástak ki, olyan peremterületeken, amelyek XIII. századi magyar betelepüléséhez történészeink konokul ragaszkodnak. El kell tehát választani a régészeti leleteket az elméletektől, a régészetiektől is, meg a történelmiektől is. A házak, sírok, pénzek nem „feltevések” vagy „elképzelések” (így szokták őket emlegetni), hanem kézzel megfogható tények.

Kézzelfogható tény, hogy a II–IV. században a keleti eredetű szarmatáknál az Alföldön már *általános a veremház*, oldalába vagy sarkába bevált kerek kemencével, a házak mellett nagyobb méretű kerek vagy ovális agyagkemencékkel (Bashalom, Sándorfalva-Eperjes, Kengyel, Tiszaföldvár, Tiszaug stb.). A földkemencés veremház, valószínűleg betelepített szarmatákkal, a IV. században feltűnik a pannoniai limesen is (Inter-cisa), majd röviddel később (keleti germánokkal? hunokkal?) megjelennek a sarkaikban kövekből épített kemencével vagy tűzhellyel felszerelt veremházak is, ágasfás, szelemenes nyeregteretével s már nem cseréppel fedve. Ez a római világ végének látványos kezdete...

Fontos azonban tudni, hogy a fejlődés, pontosabban: visszafejlődés még mindig nem egyenesvonalú. Az V–VI. századi germán királyságokra nem ez a háztípus jellemző, hanem a kelta típusú veremházak folytatása. Ezek többnyire még nagyméretűek (3×4–4×5–6 métereseek), általában 6 cölöpön nyugvó koszorúra épített tetős, inkább süllyesztett padlójú semmint kifejezetten veremházak. Tűzhely csak ritkán fordul elő bennük, forró gőzfűtésük volt, mint a szaunának, a kemencék a házon kívül találhatóak. Ez az átmenet örökre véget ér az avar hódítással (567–568), amely 900 évre állandósítja a fűthető veremházat.

Az 1966-tól előkerült dunaújvárosi avar telep 1973. évi publikációjakor még csak mintegy 30 VII. századi és egyetlen VIII. századi kőtűzhelyes-kőkemencés avar kori házat ismertünk s néhány szabadban lévő földkemencét. Mára, 14 évvel később, nem is tudnám megszámolni mennyit, de legalább 300 veremházat s vagy 150 szabadban lévő kemencét a VII–IX. század különböző időszakából s az ország legkülönbözőbb vidékeiről. Már műhelyek, edényégető kemencék, vasolvasztók is vannak, nem is egy-kettő. Igaz, a legnagyobb telepről, Kölked-Feketekapuról (140-nél több ház, 100-nál több kemence) rövid jelentéseken s személyes látogatásokon kívül alig tudni valamit, a többieket azonban legalább mi, régészek nagyjából ismerjük (Eperjes, Dunaújváros-Alsófokpart és Öreghegy: újabb házak, kemencék, Szekszárd Bogyzslói út, Rácalmás, Hunya, Örménykút, Kunmadaras, Karcag, Szabadbattyán, Tiszafüred-Morotva, Tatabánya-Alsógalla és Dózsatelep). Az avar telepátások ugyanarról győzték meg régészeinket, mint az újabban szintén teljességre törekvő temetőfeltárások: állandó s nem is kis falvakról van szó. Nemzedékeken át használt temetőikben 300–1300 sírt találni (Kölked félig elpusztított temetője még mindig 7–800 síros), amivel összhangban van a nemzedékenként meg-

újított házak nagy száma. A telepek komplex vizsgálata (pl. az állatállomány alakulása) alapján is elmondható, hogy ez az életmód mitől sem áll távolabb, mint annál, aminek teoretikusok látni szeretnék: a nomád vagy ridegpásztor élettől. Ez a tanulság jórészt a X–XIII. századi magyarságra is alkalmazható, nagy a gyanúm, hogy egyes történészeink éppen azért nem akarnak róla tudomást venni.

Az erdélyi publikációkból összeszedhető mintegy 200 VII–IX. századi szláv veremházról (Alsókomán, Bözöd, Fiátfalva, Siménfalva, Székelyszállás, Kiscsúr, Kézdi-polyán, Alsócsernáton) már volt szó. Szlovákiából a valóban szláv (Nyitra és Kassa vonalától északra feltárt) VII–IX. századi – felerészben már publikált – házak száma 150 körül van (Hanajna, Kapi-Németfalva, Pobedény, Szilád, Zsolna, Nyitra), egyedül a Vajdaságban áll a kutatás a kezdetén. A Lajtán innen fekvő Somorja 18 IX. századi házat és kemencéjét is beszámítva, mintegy 650–700 lakóépítményből vonhatunk le ma már következtetéseket. Bár közel felük ma még közöletlen, jellemzőikkel mégis tisztában vagyunk. Területileg Ungtól Mosonyig, Baranyáig, Brassótól, Háromszéktől Árváig, vagyis az egész Kárpát-medencére szignifikánsak. (Nem a szokványos néprajzos és régész gyakorlat szerint rendeződnek hát: *mai* Magyarország + Székelyföld, ami a nyelvi kényelmesség jele. Emiatt maradnak ki kutatásunkból a Kelet-Alföld és Erdély nem magyar kutatóktól feltárt Árpád-kori házai: Vermes, Medgyes, Nagycsúr, Iriny, Körösgyeres, Ó-Arad stb.). Az sem mellékes – mint arra előljáróban utaltam –, hogy ugyancsak Kárpát-medencei viszonylatban hasonló módon megugrott a X–XIII. századi magyar nyelvterületről megismert Árpád-kori házak száma, feltéve persze ha nemcsak 1979 előttig s nemcsak mai határainkon belül kísérjük őket figyelemmel (ld. az imént mondottakat).

A rendelkezésünkre álló adatokból megállapítható: a fűthető veremház az avar-szláv mozgalommal általánosan elterjedt a Kárpát-medencében, és századokra dominánssá vált. Mégpedig az összes ismert változat: a 2×2,5 m-estől a 6×8 m-esig, a négyszögletes-től a hosszanti téglalap alakúig, a két ágasfán nyugvó nyeregteretűstől a 4–6–8–10 cölöpre támaszkodó tetőkunyhóig, 40 cm-től 190 cm-es mélységig, vagyis süllyesztett padlójú, felmenő oldalfalú háztól az igazi veremházig, a fával bélelt belsejű veremházig. Bejáratuk egyaránt megtalálható a hosszanti és a keskenyebb oldalon, padlójuk lehet döngölt, tapasztott vagy deszkázott. Sarkaikban, de néha beljebb, általános a kötűzhely vagy a kőkemence (a kettő nem ugyanaz!). Van a kemencék közt négyszögletes, patkó alakú és kerek, fedetlen, laposan fedett, boltozatos. Van egyes és kettős. Mivel a szlávok a VII. századtól historiatlanul és régészetileg is megfoghatóan jelen vannak a Kárpát-medencében, velük együtt a szláv nyelvű kemence-kamenica is jelen van, s lévén ezek a szláv törzsek nagyon különböző eredetűek, nehéz elképzelni, hogy maga az elnevezés is ne lett volna jelen. A házak sarkaiban (néha oldalfalán s nem is ritkán belül megépítve) mindenfelé előfordul az agyagból épített vagy földbe bevált ovális, körte alakú, szögletesedő vagy éppen kerekedő, tapasztott aljú és tetejű földkemence. Az utóbbi nagy méretben általános szabadban lévő kemenceként, az erdélyi szlávoknál pl. eddig csak így fordul elő. Ezeket a szabadban lévő kemencéket teljes bizonyossággal sütésre-főzésre használták, századokkal azelőtt, mielőtt a magyarság főzőüstjeivel feltűnik az országban, az utóbbiak és a kemence problematikája már sajátosan magyar probléma.

Az egyetlen, ma szignifikánsnak látszó különbség az avarok és a korai szlávok között a *sütőharang* használata. Sütőharang csak avar, avar kori vagy avar területen fekvő VII–IX. századi házban fordult eddig elő. Mióta a töredékekre ügyelünk, használata álta-

lánosan kimutatható a Dunántúlon, a Tisza mellékén és a Tiszántúlon. A VII–XI. századi szláv telepekről nem ismerünk sütőharangot, annál gyakoribb a kerek lepénysütő tál (*a klebec*), amely viszont az avaroknál nincs meg, s ha netán majd előbukkan, akkor sem lesz gyakori. A sütőharang aligha szláv eredetű hát a magyarságnál, sokkal inkább a helyben talált post-avar népeiségtől kellett, hogy átvegyék. A balkáni szlávok századokon át megőrzik. A XVI–XVII. században nagyobb méretben s a kerek lepénysütőkkel együtt beköltöző balkáni szlávokkal újból megjelenik török területen (pl. Jenipalánk, GAÁL Attila ásatása). Jövendő kutatásunknak tehát azonos mértékben számolnia kell a magyar parasztház ugor-szaltovo-majáki hagyományaival és a VII–IX. századi avar, szláv, avar-szláv előzményekkel, a *kettő együtt* jelenti a X–XIII. századi magyar ház előzményét. A házfejlődést a Kárpát-medence *egész területén* egyszerre is, tájanként is vizsgálni kell, mivel a kutatási terület önkényes vagy kényszerű leszűkítése egyoldalú eredményekre vezethet.

Végezetül szólni kell magáról a *veremházzól*, amelyet egyelőre időszerűtlen tipologizálni, akár régész, akár néprajzos vállalkozik is rá. Ugyanakkor túlhaladott létezését kétségbe vonni, elterjedését-használatát a szlávoknak tulajdonítani, az avaroknál-magyaroknál pedig „afféle nyári konyhának” szépíteni. A kelet-közép-európai térség egyetemes tragédiája az a társadalmi és technikai hanyatlás, amely emberek millióit veremlakókká nyomorította, erről a társadalmi és technikai süllyedésről szeretnék még pár szót szólni.

A Duna-völgyét elérő rómaiak kezdettől tudták, hogy a folyó túlsó partján az emberek vermekben élnek, s ezt a régészet ma már sokfelé igazolta. A IV. században itt járt Ammianus Marcellinus egy, a mai Bácska elleni római támadás kapcsán elmondja, hogy a katonák kivonszolták a szarmatákat nyomorúságos kunyhóikból, a szarmaták ugyanis föld alatti kunyhóikban próbáltak elrejtőzni, majd a kis alacsony szalmakunyhókat (*humilibus tuguriis culmis levibus*: ez voltaképpen a földből alig kilátszó tetők jellemzése) felgyűjtötték. Sajnos, az Attila ordujában megforduló Priskos csak Attila, Onegesius és Arian fapalotájáról számolt be, a többi házat szóra sem méltatta, ám sokatmondó, hogy a kelet-római követek útjuk során barbár földön mindvégig saját sátraikban laktak. Ha hihetünk a költő Corippusnak, Baján avarjai 562 körül az Alduna északi partján „sűrű tömegben felütött sátrakban”, nyilván jurtaszerű sátrakban szálltak meg, ami egy mozgásban lévő keleti pásztornépnél nagyon is hihető. Kárpát-medencei falvaikról ugyan 600 körül szó esik, de e falvak házairól nem. Nyilván „szokványosak” voltak a bizánciak szemében. Hogy ezek a házak a kagánok és előkelők fapalotáit nem számítva, milyenek voltak, azt nem régen tudjuk, s fentebb láttuk.

A honfoglaló magyarok néhány pannoniai fatemplomot és urasági gerendaházat nem számítva alighanem csak veremházakat találtak új hazájukban. S itt jön a probléma, amit a római korban már felvetettem. 899-től, első itáliai hadjáratuktól kezdve bőséges alkalmuk volt megismerkedni különb házakkal is. Az Alpoktól északra az V–VII. században még előfordul a germán típusú veremház, Angliában jóval később is. A VIII–IX. században azonban ismét a felszínre kerültek a falvak, ezeket az álló falvakat düljágégetik őseink a X. században. Foglyaik közt nyilván számosan értettek a házépítéshez, téglavetéshez, ácsmunkához, tetőfedéshez. Miféle nyoma, hatása van ennek? Azt hiszem volt hatása, csak nincs nyoma. A fejedelmek udvarházait, a törzsfők, ispánok, nemzetsegfők gerendaházait nyilván ők építették, a legkorábbi időkből ezek nyomait még csak

gyéren ismerjük. A többiek – sajnos – nem sokat számítottak. Keményen tagolt társadalom volt ez már a X. században is, a felső és középréteget egy szinte másikkal tűnő régészeti kultúra választja el a köznéptől. A szakadék az államalapítás után, a XI. századtól még nagyobb, egyenesen szívszorító. Nem a veremház „retardált” hát szívósan, hanem az osztálykülönbségek. Nem lehet arról sem szó, hogy a téglá- vagy kőépítkezésekhez „nem értettek”, tehát technikailag lettek volna elmaradva. Falvainkban a XI. században még valóban feltűnően ritkán, ám a XII. századtól már általánosan megjelennek a kőalpozású, kőfalú, döngölt agyag alapozású, téglafalú piciny falusi templomok, ezeket korántsem holmi fővárosi vagy külföldi építőpáholyok építették – hiszen százával voltak –, hanem hazai építőmesterek. Mesterek, akik az anyaghoz és technikához egyaránt értettek, ha kellett tavi mészkövet vágtak a Fehéregyházához, ha kellett téglát formáztak és égettek a sok-sok Veresegyházához. Az azonban kétségtelen, hogy az építőmesterek nem sokan voltak, a templomokon kívül legfeljebb ispáni házakra és nemesi kúriákra futotta kapacitásukból, a köznép számára munkájuk elérhetetlen volt. Nem is volt rá „igénye”, mivel nem volt hozzá tehetsége és lehetősége, ez magyarázza az igénytelenséget.

Maradt századokon át a veremház. A ma már igazolhatóan a X. századtól megfogható magyar veremfalvak ismét élesen ütköztetik történéseinket, kivált a nomád állattartást és törzsi társadalmat századokig konzerválni kívánó történéseket a régészet kézzel fogható tényeivel. Sátorlakó nomádjaik, 2–5 házból álló vándorfalvaik egy megelőző korszak régészetét idézik, azét a korszakét, amely csak a lovassírokban és a gazdag nagycsaládi temetőikben látta a honfoglaló magyarság hagyatékát. Ezt a régészetet a teljes temetőfeltárások, kivált a X–XI. századi köznépi temetők kutatása a tudománytörténetbe utalta. A 100 síros köznépi temető manapság már szokatlanul kicsinynek számít a 300–600–800, sőt 1300 síros falusi temetők közepette. Ezekben a sírobulusok tanulsága szerint 4–6 nemzedéken át folyamatosan használt temetőikben nyugszanak a veremházak, veremfalvak lakói. Érthető hát, ha régészetünk éppen akkor kezd legkevésbé hinni a X–XI. századi kőbor falvak létezésében, legalábbis számottevő jelentőségében, amikor a leginkább propagálják őket. László és Kálmán korától pedig országos méretben oly frappánsá válik a templom körüli temetkezés, hogy a tömeges mozgásnak már mindenképpen kivételnek kellett számítania. Így épül a kivételre szabály.

Népünk egyik legnagyobb teljesítménye, hogy a XIV., de inkább a XV. századtól európai falvakat hozott létre szinte az egész országban. Ez, láttuk, nem csak technikai kérdés. A lényege a paraszti társadalom átalakulása, a rendi társadalom, az egységes jobbagyság kialakulása az Anjouk és Zsigmond idejében, úgy ahogyan azt SZABÓ István vagy BOLLA Ilona pontosan elemezte és ábrázolta. E folyamat révén falvaink százaiból lett mezőváros, s megjelentek az igazi városok is. Számomra úgy tűnik, hogy a földművelés fejlődése következtében a falusi fejlődés erőteljesebb volt, mint a városi, ez egyébként más korszakokban is jellemző marad térségünkben. Az 1437. évi erdélyi parasztfelkelés már ennek az előjele.

A XIV–XVI. századi magyar fejlődés tehát nem technikai kérdés, nem is általános evolúció, hanem sajátos és sikeres magyar fejlődés. Tartalékaiból a török hódoltság, a kettős adózás átvészelésére is futja (SZAKÁLY Ferenc).

Nem méltányoljuk kellőképpen, miből emelkedett ki a magyar parasztság, mivel nem figyeltünk kellőképpen a közvetlenül szomszédos déli és keleti állapotokra. 1787-ben

Jeney Lajos főszállásmesteri ezredes óvja a kormányt a török háborútól, mondván, hogy a Dunától délre „szállásokra egyáltalán nem lehet számítani”, „a török tartományok mostani lakói ugyanis... cserbenhagynák házaikat, amelyek az itteni tartománybeliekkel összehasonlítva csupán kunyhók”. „Egy ló elegendő, hogy az egyes alattvaló vagonát elvigye onnan.”

Amikor a XIX. század elején nagyjaink szétnéztek a Kárpátokon kívül, nem hisznek a szemüknek. JÓSIKA Miklós, aki huszárként szolgált az 1812. évi hadjáratban, visszaemlékezéseiben leírja, hogy századukat a kemény télben a keletlengyel (ukrán) Hortenka faluba vezényelték:

„– Helyt vagyunk! – mond a trombitás és tovább száguldott! Istennek hála!... gondoltam... s körülnéztem a tágas, síma látókoron, melyet sűrű vastag hó fődött. Néztem, néztem, de nem láttam semmit, ott valánk pedig egy kedélyes lengyel falunak kellő közepében. Hogyan? – Úgy, hogy a földkunyhókat, valódi putrikat, a hó tökéletesen elborította, annyira, hogy csak apró halmoknak látszottak. Azonban pár gyéren örvénylő füstfátyol elárulta, hogy itt csakugyan emberek laknak.”

Első aldunai útjáról jegyzi fel naplójában SZÉCHENYI 1830. július 9-én:

„A havaşalföldi helységek... úgy tűnnek fel előttem, mint a franciák. Mindig feldúltan és lomposan festenek. – Túlnyomórészt a föld alatt vannak, úgyhogy alig lehet meglelni őket.”

Hogy veremházat Nagyvenyimben a ciszterek birtokán még hazánkban is látni lehetett, az méltán, de nyilván a legnagyobb kivételként háborítja fel TÁNCSICSot, ezt BARABÁS Jenő idézi.

A felszínre épített, többhelyeséges, kályhás és kemencés, gyakran még pincével is ellátott házakban, rendezett falvakban élő magyar parasztság a középkor végére országos méretben létrejött. Becsüljük meg ezt a fejlődést, de nem azzal, hogy megtagadjuk azt, amiből kifejlődött. Mert veremházban a Kárpátokon kívül még százezrek, milliók éltek a XIX. század elején is. Hallgassuk csak ismét JÓSIKA Miklóst egy következő kvártélyáról, Szniatin faluról:

„Szállásom egy szűk pítvarból s egy igen kis alacsony szobából áll, melynek egyik szögletében rémséges kemence emelkedett, de kémény nélkül.

Mikor a lengyel nő ki szemközt lakott... tüzet csinált, a füst az egész szobát úgy ellepte, hogy egyelőre ki nem tudtam állni a dicsőséget, később aztán lefeküdtem a földre, hol ágyam volt, s bevártam, míg a sűrű, bűzös füst kiszvárog az ajtón.

– Mit tegyek, hogy meg ne vakuljak? Nem maradt egyéb hátra, mint... az ajtót valami kontár áccsal úgy befoltóztatni, hogy legalább ajtónak lehessen nevezni, azután ami fő dolog, megtiltottam a tüzelést, s inkább dideregtem ezen bordítóban, mint hogy füstbe túljak.” (Az ősök nyilván nem voltak ilyen finnyások.)

Ezek azok a gondolatok, amelyekkel BARABÁS Jenő értekezését kísérni, helyenként kiegészíteni tudtam. Az összes többi munkájából én tanultam. Az előjáróban mondtam után csak röviden ismétlem meg, hogy értekezése néprajzi eredményei megalapozottak, meggyőzőek, maga az értekezés a formai követelményeknek mindenben megfelel. Mindezek alapján javaslom vitára bocsátását, amit a magam részéről azzal egészítetek ki, hogy a munkát a tudományok doktora fokozat elnyerésére alkalmasnak és méltónak tartom.